

حسین لسانی

استادیار زبان روسی دانشگاه تهران

چکیده

صفت فعلی فاعلی و مفعولی در هر دو زبان، همانطوری که از نامشان پیدا است، ویژگی‌های موصوف خود را بیان می‌نمایند. این دو صفت، ضمن بیان ویژگی موصوف، بیان‌کننده عمل فعلی‌اند که از آن مشتق شده‌اند. صفات فاعلی و مفعولی در زبان فارسی از تمام افعال می‌توانند مشتق شوند، ولی در زبان روسی صفت فعلی مفعولی فقط از افعال گذرا (متعدی) ساخته می‌شوند. در زبان فارسی فقط صفات مفعولی می‌توانند بیان‌کننده زمان باشد، در صورتی که در زبان روسی هم صفات فعلی فاعلی و مفعولی چه از لحاظ شکل و چه از لحاظ معنی دارای مفهوم زمان‌اند.

واژه‌های کلیدی: صفت فعلی فاعلی، مفعولی، گذرا و ناگذر، بن ماضی، مضارع

این نخستین باری است که مقایسه صفات فعلی فاعلی و مفعولی در دو زبان یاد شده، در قالب یک مقاله ارائه می‌شود. زبان‌شناسان روسی و فارسی هر کدام درباره این مقوله دستوری، مطالبی را به رشته تحریر درآورده‌اند، ولی در مورد ویژگی‌ها، وجه تمایز و شباهت‌های این بخش دستوری، تاکنون مطلبی ارائه نشده است.

در این مقاله سعی شده تا تعاریف زبان‌شناسان مختلف را در مورد صفات فعلی فاعلی و مفعولی هر دو زبان، بررسی کرده و در صورت لزوم به نقد آن‌ها بپردازیم.

بعد از این مقدمه به بحث و بررسی صفت فعلی فاعلی و مفعولی می‌پردازیم.

بحث و بررسی

۱- صفات فاعلی. "چنانچه از نامشان پیدا است، کلماتی اند حاوی مضمون صفت که در عین حال دلالت بر کننده کار، دارنده حالت نیز دارند" (شفاهی، ۱۳۶۳، ص ۱۱۱)

صفات فاعلی در زبان فارسی هم از فعل گذرا و هم از فعل ناگذر ساخته می‌شوند. مانند: **ارزان، خندان، آموزگار، خریدار، گرفتار** و غیره. در زبان فارسی صفات فاعلی ویژگی‌های فعلی اصلی مانند، شمار، شخص و زمان را ندارند.

روبینچیک^۱ در کتاب "دستور زبان فارسی ادبی و معاصر" برای صفات فاعلی زمان را متصور می‌شود (روبینچیک، ۲۰۰۱، ص ۲۶۹) در حالی که من نیز، همانند دیگر زبان‌شناسان ایرانی، بر این باورم که برای صفات فاعلی زبان فارسی، نمی‌توان عنصر زمان را متصور شد. با توجه به این‌که صفت فاعلی زبان فارسی می‌تواند تقریباً جانشین تمام اجزاء سخن شود، به طور مسلم همان ویژگی‌های دیگر اجزای سخن، غیر از فعل، را داراست. در زبان فارسی و بیشتر زبان‌های دنیا، مفهوم زمان در معنی فعل نهفته است. در زبان فارسی صفت مفعولی زمان گذشته نیز، از لحاظ معنی و نه از لحاظ شکل، دارای مفهوم زمان می‌باشد، حال آن‌که در زبان روسی، صفات فعلی فاعلی از فعل گذرا و ناگذر ساخته می‌شوند و بسیاری از ویژگی‌های فعل مانند: زمان، گونه (مطلق و استمراری)، لازم، متعدی (ناگذر، گذرا) و غیره را دارند. در زبان روسی صفات فعلی فاعلی می‌توانند بعد از خود، همانند فعل اصلی که از آن مشتق شده‌اند، متمم یا مفعول را در حالت‌های مختلف بپذیرند.

در زبان فارسی صفات فاعلی نمی‌توانند بعد از خود، مانند فعل اصلی، مفعول بپذیرد. صفات فاعلی در زبان فارسی از لحاظ نحوی، مانند اسم و صفت، عمل می‌کنند: به عبارت دیگر صفات فاعلی در زبان فارسی می‌توانند به جای اسم یا صفت قرار گرفته و کلیه نقش‌های اسم و صفت را بپذیرند. مانند:

گوینده‌یی را دیدم (صفت فاعلی در نقش مفعول)

گوینده با دوستش صحبت می‌کرد (صفت فاعلی در نقش نهاد)

آب روان صفای خاصی دارد (صفت فاعلی در نقش موصوف)

او کارگر است (صفت فاعلی در نقش مسند)

دیبرووا در کتاب "زبان روسی معاصر" می‌نویسد: "صفت فعلی فاعلی در زبان روسی دارای دو ویژگی مهم است. بیان حالت و چگونگی اسم، نشان دادن عمل که گویای وابستگی دقیق به فعل اصلی است." (دیبرووا، ۲۰۰۱، ص ۱۶۰)

علی سلطانی در کتاب "نگارش و دستور زبان فارسی" می‌نویسد: "صفت فاعلی صفتی است که در معنی، انجام دهنده یک عمل است و معمولاً از بن همان فعل هم ساخته می‌شود." (علی سلطانی، ۱۳۷۴، ص ۹۳)

در زبان روسی از دو نوع صفت فعلی فاعلی و مفعولی^۳ نام می‌برند، که هر دو دارای دو زمان حال و گذشته اند.

همانطوری که پیش‌تر اشاره شد، صفت فاعلی در زبان فارسی، عاری از زمان و فقط صفت مفعولی، آن هم از لحاظ مفهوم و نه از لحاظ شکل واژه، دارای زمان است.

در زبان روسی صفت فعلی فاعلی **читающий** (قرائت کننده، کسی که قرائت می‌کند) گویای زمان حال و صفت فعلی فاعلی **читавший** (کسی که قرائت می‌کرد) دارای زمان گذشته است. همانطوری که ملاحظه نمودید، شکل و معنی دو صفت فاعلی زمان حال و زمان گذشته در زبان روسی نشان دهنده زمان‌اند، در صورتی که صفت فاعلی زبان فارسی (قرائت کننده)، نمی‌تواند بیان کننده زمان باشد. حالا اگر بخواهیم زمانی برای این صفت فاعلی قائل شویم، باید آن را از طریق افعال ربطی بیان نماییم.

1 - Рубинчик

2- Диброва

3 - Действительное и страдательное причастие

معادل برخی از صفات فاعلی زبان فارسی، در زبان روسی اسامی به تگواژ **тель** متتهی می‌شوند، مانند: نویسنده (**писатель**)، قرائت کننده

(**читатель**)، سازنده (**строитель**)

در زبان فارسی صفت فاعلی را معمولاً از بن مضارع یا بن ماضی افعال گذرا و یا ناگذر، با کمک پسوندهای مختلف می‌سازند. مانند:

از بن مضارع

خواندن - خوان + نده = خواننده

گفتن - گو + نده = گوینده

شنیدن - شنو + ا = شنوا

خزیدن - خز + نده = خزننده

از بن ماضی

خواستن - خواست + ار = خواستار

خریدن - خرید + ار = خریدار

آفریدن - آفرید + گار = آفریدگار

پروریدن - پرورد + گار = پروردگار

در زبان روسی، صفت فعلی فاعلی با کمک پسوندی که تعداد آن‌ها از پسوندهای زبان فارسی به مراتب کمتر اند، ساخته می‌شوند.

صفت فعلی فاعلی زبان روسی، برعکس آنچه، در مورد صفت فاعلی زبان فارسی گفته شد، دارای زمان حال و گذشته است.

در زبان روسی برای ساختن صفت فعلی فاعلی زمان حال، برای افعال صرف اول از پسوندهای **ущ,ющ** و برای افعال صرف دوم از پسوندهای **ящ**

ащ, و پایانه صرفی با توجه به جنس اسم مرجع استفاده می‌نمایند.

این پسوندها به طور عمده به بن زمان حال فعل مورد نظر، اضافه می‌شوند.

лиш- ут, лиш-ущ-ий, молч-ат, молч-ащ-ий

تگواژ **ий** پایانه صرفی است

صفت فعلی فاعلی زمان گذشته را در زبان روسی با کمک پسوند **вший (вшая, вшее)** از بن زمان گذشته افعالی که به واکه ختم می‌شوند،

می‌سازند. مانند:

чита-л, чита-вший, рисова-л, рисова-вший

برای ساختن صفت فعلی فاعلی زمان گذشته در زبان روسی، در صورتی که زمان گذشته فعل مورد نظر به همخوان ختم شود، از پسوند **ший**

(**шая, шее**) استفاده می‌شود. (ایساچنکو، ۱۹۶۰، صص ۵۵۳-۵۵۴)

погас-погас-ший, принёс-принёс-ший

همانطوری که ملاحظه کردید، ایساچنکو پسوند و پایانه صرفی را با هم به عنوان پسوند در نظر گرفته است اما به نظر نگارنده، در زبان روسی معاصر،

این دو تگواژ دقیقاً از یکدیگر متمایزند.

در زبان روسی صفت فعلی مفعولی بوسیله پسوندی که از پسوندهای مشابه زبان فارسی بیشترند، ساخته می‌شود.

همان‌گونه که می‌دانیم، صفت فعلی مفعولی در زبان فارسی، فقط از لحاظ معنی دارای زمان گذشته است، در حالی که در زبان روسی، صفت مفعولی

دارای دو زمان حال و گذشته است.

در زبان روسی صفت فعلی مفعولی را فقط از افعال گذرا می‌سازند، در صورتی که صفات مفعولی را در زبان فارسی هم از افعال گذرا و هم ناگذر

می‌سازند.

صفت فعلی مفعولی زمان حال را در زبان روسی، با کمک پسوندهای **ем, ом** برای افعال صرف اول و با پسوند **им** از بن زمان حال برای افعال

صفت فعلی مفعولی زمان گذشته زبان روسی را با کمک پسوندهای **енн, анн** و گاهی **т** از بن زمان گذشته می‌سازند. (وینوگراف،^۵ ۱۹۷۲، ص ۲۲۱)

مانند:

принесённый, прочитанный, взятый

از افعال مطلق زبان روسی، صفت فعلی فاعلی یا مفعولی زمان حال را نمی‌توان ساخت، زیرا افعال یاد شده نمی‌توانند عملی را در زمان حال بیان کنند. به عبارت دیگر افعال یاد شده، زمان حال ندارند.

والگینا^۶ در کتاب "زبان روسی معاصر" می‌نویسد: "در زبان روسی معاصر واژه‌هایی یافت می‌شوند که ویژگی‌های فعلی خود را از دست داده‌اند و به صورت صفت به کار می‌روند (والگینا، ۲۰۰۱، ص ۲۵۴) مانند:

свящённая, неприкосновенный, умышленный, смиренный, несказанный

"در زبان روسی، برخلاف زبان فارسی، صفات فعلی مفعولی زمان گذشته و حال را می‌توان به صورت شکل کوتاه آن به کار برد." (بلاشاپکوا^۷، ۱۹۸۹، ص ۵۰۱) مثال: **любим, построен**

صفت مفعولی زبان فارسی علاوه بر این که موصوف را توصیف می‌کند، گویای عملی است که خود متأثر از آن است. مانند: کتاب خوانده شده. صفت مفعولی خوانده شده، از یکسو ویژگی‌های موصوف (کتاب) را بیان می‌کند و از سوی دیگر گویای آن است که عمل خواندن بر روی آن واقع شده است. گاهی صفات فاعلی و مفعولی از لحاظ شکل واژه بسیار شبیه یکدیگرند، مانند: خریدار و گرفتار. با کمی دقت متوجه می‌شویم که واژه خریدار صفت فاعلی است، زیرا به مفهوم شخصی که کتاب می‌خرد یا خریده است بکار می‌رود. اما واژه گرفتار به عنوان صفت مفعولی به کار می‌رود، زیرا گویای شخصی است که ناراحتی و درد بر او واقع شده است.

صفت مفعولی در زبان فارسی، مانند صفت فاعلی، جزء صفات پسین محسوب می‌شوند.

صفت مفعولی زبان فارسی با کمک بن ماضی فعل و پسوند -ه - و -ار- ساخته می‌شود. این پسوند به تمام افعال فارسی اعم از گذرا یا ناگذر، معلوم و یا لازم اضافه می‌شود، مانند: خوردن - خورد + ه = خورده، گرفتن - گرفت + ه = گرفته، خوابیدن - خوابید + ه = خوابیده، گرفتن - گرفت + ار = گرفتار، مردن - مرد + ار = مردار

محمد مهیار در "فرهنگ دستوری" می‌نویسد: "گاهی اسم یا صفتی قبل از فاعل قرار می‌گیرد و صفت فاعلی مرکب جدیدی می‌سازد، در چنین حالتی پسوند صفت فاعلی حذف می‌شود و صفت فاعلی مرخم ساخته می‌شود که به آن صفت فاعلی مرکب مرخم هم گفته می‌شود. مثل سخت‌گیر، راهبر، بذرافشان که در اصل سخت‌گیرنده/ راهبرنده و بذرافشاننده بوده است." (مهیار، ۱۳۷۶، ص ۱۴۵)

در زبان روسی چنین جا به جایی تکواژها در هیچ یک از صفات فعلی فاعلی و یا مفعولی وجود ندارد.

تعدادی از صفات فاعلی در زبان فارسی می‌توانند در جمله، هم نقش اسم و هم نقش صفت را ایفا نمایند. مانند:

مرد دانشمند آمد. دانشمند آمد. مرد نویسنده درگذشت.

صفت اسم صفت

نویسنده دو جلد کتاب جالب نوشت.

اسم

در زبان روسی نیز صفات فعلی فاعلی یا مفعولی می‌توانند جانشین اسم شوند. صفت فعلی مفعولی در دو زمان حال یا گذشته در شکل کوتاه می‌تواند در جمله نقش گزاره داشته باشد.

گاهی در زبان فارسی از بن ماضی فعل‌های متعدی مجهول + پسوند -ه - صفت مفعولی می‌سازند. مانند: خورده شد + ه = خورده شده، شنیده شد + ه = شنیده شده، گفته شد + ه = گفته شده و غیره.

در زبان فارسی معمولاً صفت مفعولی نقش صفت را ایفا می‌نماید. مانند: سیب خورده شده، خانه آراسته، گفتار سنجیده، کتاب خوانده شده و غیره.

صفت مفعولی در زبان فارسی می‌تواند به جای متمم یا مفعول قرار گیرد. مانند:

از نوشته‌های او خوشم آمد، نوشته‌های او را دوست دارم، او گمشده خود را پیدا کرد و غیره.

روبینچیک در کتاب "دستور زبان فارسی ادبی و معاصر" می‌نویسد: "گاهی صفات فاعلی یا مفعولی زبان فارسی به شکل خاصی ظاهر می‌شوند که معنی

آن‌ها با معنی اولیه فعل ممکن است متمایز باشد. مانند خوردنی، پذیرفتنی، بخشیدنی، دادنی و غیره." (روبینچیک، ۲۰۰۱، ص ۲۸۵) *Archive of SID*
به نظر نگارنده، واژه های یاد شده را در زبان فارسی نمی‌توان جزء صفات فاعلی یا مفعولی محسوب کرد. واژه های مشابه، جزء صفات لیاقت محسوب می‌شوند. صفت لیاقت، بیانگر شایستگی و قابلیت موصوف است. صفت لیاقت از افزودن "ی" به آخر مصدر فعل به دست می‌آید. مانند: شیندن + ی = شیندنی، خوردن + ی = خوردنی، گفتن + ی = گفتنی و غیره.

روبینچیک در کتاب "دستور زبان فارسی ادبی و معاصر"، زمان را نیز برای صفت مفعولی در زبان فارسی متصور شده است.
به نظر نگارنده، از نقطه نظر معنی، صفت مفعولی زبان فارسی زمان گذشته را نشان می‌دهد و نقطه نظر روبینچیک با این تعبیر صحیح است. با این استدلال که صفت مفعولی نوشته، از بن ماضی نوشتن (نوشت) به معنی نوشتاری که پیش‌تر نوشته شده است، به کار می‌رود، بنابراین می‌توان گفت که زمان گذشته در مفهوم واژه صفت مفعولی مستتر است. در زبان روسی پسوندهایی که صفت فعلی فاعلی و مفعولی را می‌سازند، چه در شکل و چه در معنی، بیانگر زمان‌اند.

صفت مفعولی در زبان فارسی در ساختن بسیاری از اشکال زمان گذشته به کار می‌رود. برای مثال، بنگریم مفهوم زمان را در کاربری ماضی نقلی این مثال: این ساختمان دو سال پیش ساخته شده است. جزء "ساخته" صفت مفعولی است که با کمک فعل معین "شدن" به ماضی نقلی تبدیل شده است.
از صفت مفعولی در ساختن ماضی بعید نیز استفاده می‌کنیم: دیروز برای دیدن پدرم به تهران رفته بودم.
در زبان فارسی صفت مفعولی زمان گذشته را می‌توان از افعال مرکب نیز ساخت. مانند: عزیمت کرده، عصبانی شده، برافروخته، ورم کرده و غیره.
گاهی در زبان فارسی، صفت مفعولی مشتق از افعال حالت و وضعیت، عمل را در زمان حال نشان می‌دهند. مانند: بچه خوابیده (بچه‌ای که خوابیده است) انسان نشسته (انسانی که نشسته است) و غیره.

نتیجه‌گیری

با مطالعه و بررسی صفات فاعلی و مفعولی زبان روسی و فارسی نتایج زیر حاصل شده است:

- ۱- صفات فاعلی و مفعولی زبان فارسی از تمام افعال و حتی افعالی که بیان‌کننده حالت و وضعیت‌اند، (خوابیدن) ساخته می‌شود، در صورتی که در زبان روسی صفات مفعولی فقط از افعال گذرا، و صفات فاعلی از تمام افعال می‌تواند ساخته شوند.
- ۲- در زبان روسی صفات فعلی فاعلی و مفعولی، ویژگی‌های فعل را همانند از قبیل شمار، زمان و گونه را نشان می‌دهند، در صورتی که در زبان فارسی صفات فاعلی و مفعولی، مانند صفات دیگر، عاری از شمار، شخص است. در مورد زمان باید گفت، صفات فاعلی زبان فارسی عاری از زمان‌اند، ولی صفت مفعولی از لحاظ معنی واژه دارای زمان است. مانند: گفته (چیزی که گفته شده است)
- ۳- در زبان فارسی، صفات فاعلی و مفعولی می‌توانند به جای اسم بنشینند و نقش‌هایی را که اسم در جمله ایفا می‌نماید، به عهده بگیرند. مانند: از نوشته او بیزارم. در زبان روسی صفت فعلی فاعلی و مفعولی می‌توانند بیشتر نقش‌هایی که اسم یا صفت را ایفا می‌نماید، به عهده بگیرند و حتی بعد از خود، واژه‌ها را در حالت‌های مختلف قرار دهند. در صورتی که در زبان فارسی صفت‌های فاعلی یا مفعولی نمی‌توانند بعد از خود واژه‌ای را در حالت متممی یا مفعولی قرار دهند. (مفعول باواسطه و بیواسطه)
- ۴- در زبان روسی و فارسی برای ساختن صفت فعلی فاعلی و مفعولی از پسوند استفاده کنیم. در زبان روسی علاوه بر پسوند، برای ساختن صفت فعلی فاعلی و مفعولی از پایانه صرفی نیز، با توجه به جنس اسم مرجع، استفاده می‌کنیم. اما با توجه به این‌که زبان فارسی زبان غیر تصریفی و بدون جنس است، در این زبان پایانه صرفی وجود ندارد.
- ۵- صفت فعلی مفعولی در زبان روسی شکلی کامل و کوتاه دارد، در صورتی که در زبان فارسی هیچ صفتی دارای شکل کوتاه نیست، همگی صفات شکلی تغییرناپذیر دارند.

منابع

- ۱- سلطانی گردفرامزی، علی، نگارش و دستور زبان فارسی، شرکت چاپ و نشر ایران، تهران، ۱۳۷۴
- ۱- شفائی، احمد، مبانی علمی دستور زبان فارسی، نشر میترا، تهران، ۱۳۷۶
- ۲- مهیار، محمد، فرهنگ دستوری، نشر میترا، تهران ۱۳۷۶
- 4- Белошапкина В.А., *Современный русский язык* "Высшая школа", Москва, 2001.
- 5- Валгина И. С., *Современный русский язык*, "Логос", Москва, 2001.
- 6- Виноградов В.В., *Русский язык*, "Высшая школа", Москва, 1972.
- 7- Диброва Е.И., *Современный русский язык*, "Academe", Москва, 2001.

- 8- Исаченко А.В. *Грамматический строй русского языка*, “Братислава”, 1960
- 9- Рубинчик Ю. А., *Грамматика современного персидского литературного языка*, “Восточная литература”, Москва, 2001